

MELLAN
GUD
OCH
STAT

Iran efter ett långt 1900-tal

fri tanke

**ROUZBEH
PARSI**

یوسف گم گشته بازآید به کنعان غم مخور
کلبه احزان شود روزی گلستان غم مخور
ای دل غمدیده حالت به شود دل بد مکن
وین سر شوریده باز آید به سامان غم مخور
گر بهار عمر باشد باز بر تخت چمن
چتر گل در سر کشی ای مرغ خوشخوان غم مخور

غزل شماره ۲۵۵ دیوان حافظ

DEL I

Det moderna Irans historia

<i>Förord: Berättelsen om Iran</i>	— 9
Det moderna Irans historia	— 15
Qajardynastin	— 18
Revolution!	— 22
Folket och kungamakten	— 27
En ny dynasti uppstår	— 32
Reza Shah Pahlavis reformer	— 38
Ett demokratiskt-nationalistiskt interludium:	
1951–53 Premiärminister Mossadeq	— 41
1960–63 Den vita revolutionen	— 49
1978–79 Rödgrön revolution	— 54
1980–88 Kriget mot Irak	— 62
Den islamiska republiken: En revolutionär skvader	— 68
Mujahedin-e Khalq: från stadsgerilla till personkult	— 72
Massavrättningarna 1988	— 77
Efter Khomeini: Återuppbyggnad och normalisering 1989–2005	— 80
Pendeln svänger: President Ahmadinejad 2005–2013	— 87
Kurskorrigering: Hassan Rouhani 2013–2021	— 97
En konservativ revansch som kom av sig:	
Ebrahim Raisi 2021–2024	— 101
Ett avbrott och en fortsättning?	
Reformisten Pezeshkian 2024	— 103

DEL 2

Iran efter ett långt 1900-tal

1. Identitet, nationalism och mångfald — 107
2. Religion — 131
3. Ekonomi — 170
4. Bakom hijaben — 215
5. Beslutsfattande i den islamska republiken — 246
6. Kärnteknik och stormaktspolitik — 301
7. Iran i världen — 342

Slutord: I skuggan av ett arv — 418

Författarens tack — 425

Kronologi — 427

Noter — 432

Litteratur med vidare läsning — 447

Persongalleri med hänvisningar — 486

Till H

Del av många världar — helt sin egen

Berättelsen om Iran

IRAN ÄR ETT LAND som regelbundet slås upp i nyhetsrubrikerna, i huvudsak som antagonisten i ett av Mellanösterns många konflikter, nu senast i krig med Israel. Det kan då lätt te sig som att Iran är en enkel konstant i de politiska ekvationerna, alltid tillförlitligt negativ och farlig.

Bilden har sin grund i det förtryck som den islamiska republiken utsätter sin egen befolkning för i islams namn, men resultatet blir ofta en förenkling där inga förändringar sker och ingen variation blir synlig. Bilden målas med bred pensel i nattsvarta färger. För dem av oss som följt och studerat Iran länge framstår den här bilden som absurd. Vi ser människor – inte statister. Vi förundras över den kulturella variation och rikedom som finns i landet, trots och kanske till följd av alla svåra omständigheter. Vi ser ett land i fyrfärg med många underbara och smärtsamma erfarenheter, en bild där världspolitikens enkla rollfördelning innebär att göra våld på historien och människors erfarenheter. Ett moralistiskt drama med goda förkämpar och onda antagonister ger mer uttryck för betraktarens behov av ett bokslut över ett trauma än ett försök att förstå den komplexitet som finns i ett samhälle.

Denna komplexitet finns i min egen historia. Under de första åren av min uppväxt i Sverige hade jag en fotostatkopie av ett grynigt foto i mitt rum. Min far gav det till mig. Det var ett

foto av en man, fastspänd vid en påle. Han har just arkebuserats, efter att ha dömts till döden i en militärdomstol 1958. När han tillfångatogs var han militäringenjör av kaptensgrad i den kejserliga armén, men också en högt uppsatt medlem i det iranska kommunistpartiet Tudeh, som förbjöds efter shahens kupp 1953. Hans namn var Khosrow Rouzbeh och jag är döpt efter honom. Hans historia och den politiska utveckling som 21 år efter hans död ledde till revolutionen är skälet till att jag, och många med mig, hamnade i Sverige. De här stora och små politiska händelserna är en del av den livshistoria som många i och utanför Iran bär med sig.

Med tanke på hur många människor av iranskt ursprung som bor i Sverige kan man tycka att bilden av Iran borde vara mer nyanserad och komplex. Iranier är ju en av de mest framgångsrika invandrargrupperna; de återfinns till exempel i näringslivets högre nivåer och alla riksdagspartier har ledamöter med iranskklingande namn. De flesta av dem är här på grund av revolutionen 1978–79 eller kriget mot Irak 1980–88. Alla är inte överens om hur Irans historia ska förstås eller skrivas, eller vad de historiska erfarenheterna betyder för samtiden. Iran är ett land med många religioner, språk och etniciteter. Det är också ett gammalt land – i kraft av sin långa historia och självmedvetenheten hos befolkningen om dess rika och brokiga kultur. Många iranska föräldrar vill helst se sina barn skaffa sig »riktiga« yrken, det vill säga som advokater, ingenjörer eller läkare. Yrken inom humaniora och samhällsvetenskap har inte samma höga status. Den iranska staten har inte heller varit nådig mot historiker och samhällsvetare, eftersom dessa genom sin kritiska genomlysning av landets historia och samhälle kan ifrågasätta statens officiella historieskrivning och självbild. Icke desto mindre finns det en livlig akademisk verksamhet i Iran som fortsätter att utbilda studenter och forskare.

Under hela 1900-talet har grupper i det iranska samhället bråkat om hur landets historia borde läsas och i vilken riktning samhället borde utvecklas. Berättelsen om Iran är följaktligen del i ett politiskt och socialt spel. Revolutionen 1979 vände inte bara upp och ner på samhället och befolkningens liv utan även på berättelsen som konstruerats och förmedlats av den moderniserande Pahlavimonarkin. Inte helt olikt Reza Shah under 1920- och 30-talen hade makthavarna i den nya islamiska republiken ambitionen att göra om samhället från grunden.

Den iranska befolkningen tvingades anpassa sig till revolutionärernas teoretiska drömmier om ett nytt samhälle. Många av dem hade sina egna förhoppningar om det nya som nu skulle byggas. De tvingades dock in, ofta under hugg och slag, i den repressiva vision som den nya religiösa och politiska eliten iscensatte. Denna elit var emellertid själv i vardande och inte klar över hur den ville att det nya samhället skulle se ut, än mindre hur man skulle nå dit. I den djupt smärtsamma och inkonsekventa process som följde har den islamiska republiken, från djupet av sitt eget inre, ständigt genererat nya generationer av politiker, tänkare och aktivister som uttryckt avvikande åsikter och idéer och gjort direkt politiskt motstånd mot den rådande ordningen. Dessa dissonanser tolereras i allt mindre utsträckning och revolutionens mörkaste institutioner fortsätter att förvrida, förtära och förgöra en del av nationens barn.

Traumatiska erfarenheter och grusade förhoppningar har gjort den iranska samtidshistorien till ett öppet sår och ett av slagfälten där nutidens kontrahenter drabbar samman. Men att historien är närvarande betyder ingalunda att människor i allmänhet har en god kännedom om den. Det är snarare så att de bristande kunskaperna om landets samtidshistoria och utveckling gör det lättare för många att göra tvärsäkra

uttalanden om vad som hänt och förutsägelser om vad det kommer att leda till.

Det finns en hel del föreställningar i omlopp om viktiga nyckelhändelser i iransk historia som i bästa fall delvis är sanna och i värsta fall är direkta falsarier. Det är en delförklaring till att diskussioner om Iran tyvärr tenderar att urarta i skrikmatcher, vilket jag själv har erfarit vid upprepade tillfällen. Till exempel under det evenemang på Medelhavsmuseet som jag som programchef på UI deltog i och organiserade i december 2022.¹ Vad som krävs för att samtalen om Iran ska bli konstruktiva är det som på tyska kallas *Vergangenheitsbewältigung*. Detta innebär en smärtsam process genom vilken man tar itu med sin historia och erkänner skuld och ser varandras trauman för att därigenom kunna hitta en punkt som möjliggör samexistens och legitimitet för att bygga nytt. Varför Irans historia har haft en så uppsplitande effekt på människor och samhälle kommer förhoppningsvis att stå klart för den här bokens läsare.

Jag har skrivit den här boken utifrån flera år av undervisning om Irans moderna historia för studenter utan förkunskaper om landet eller regionen. Upplägget skiljer sig därför från en konventionell historiebok för den allmänt intresserade läsaren. Istället för en kronologisk framställning som väver in historiens alla aspekter har jag valt att dela in min bok i en inledande översiktlig kronologi, som orienterar den oinsatte läsaren, och sju kapitel som gör mer detaljerade nedslag i teman som är av betydelse för att förstå var landet befinner sig idag. Om kronologin gör en vertikal läsning så är de tematiska kapitlen ett försök till en sorts horisontell läsning. På det viset hoppas jag att läsaren kan fördjupa sig utifrån eget intresse i olika delar utan att kronologin går förlorad eller kommer i vägen för läslusten.

Ingen enskild bok kan göra ett land och dess historia rättvisa.

Jag har gjort urval och identifierat det jag anser vara särskilt viktigt. Jag skrev min avhandling om iransk nationalism och har forskat och analyserat Iran med kollegor i och utanför landet i många år. Den här bokens syfte är att förklara och analysera Iran för en allmän publik, vilket inte är detsamma som att representera Iran eller iranier i sitt hemland eller i diasporan. Jag har också vinnlagt mig om att inte exotisera Iran. Min övertygelse är att landet kan studeras som vilket annat land som helst och jämföras med andra för att se både likheter och skillnader. Förhoppningsvis kan ett sådant angreppssätt leda till en bättre förståelse av landet, av vad som särskiljer det från andra och vad de har gemensamt.

Boken är ett försök att bena ut Irans moderna historia utan att stryka någon med- eller mothårs. Den har för avsikt att analysera och förstå – och ibland sympatisera med ett land och en kultur. För det paradoxala är att trots alla de sår som den politiska repressionen har skapat är Iran en plats som jag, och många med mig över hela världen, har band till som vi inte kommer ifrån.

ROUZBEH PARSI,
Berlin, augusti 2025

Del 1

Det moderna Irans historia

TROTS HETTAN i juni 1906 satte sig över 14 000 människor ned runt den brittiska legationen i Teheran. Liknande sittdemonstrationer hade ägt rum i flera av landets städer kring de brittiska konsulaten under det föregående året. De samlade demonstranterna framförde ingen entydig kravlista men den minsta gemensamma nämnaren var behovet av juridiska reformer. Kronprinsen hade lugnat vågen av protester med vaga löften, men då reformerna uteblev hade man nu, i juni 1906, ännu en gång samlats för att pressa kungamakten. Protesterna fick resultat och i augusti och september samma år utfärdade kungen dekret om att ett parlament skulle grundas vars syfte var att bistå regeringen i reformarbetet. Vad detta innebar exakt och hur långt detta reformexperiment skulle gå var med största sannolikhet ingen varse om.

Den iranska revolutionen började med ett enkelt krav om tydligare rättslig och en mer förutsägbar politisk ordning. Framförallt var kravet att kungens makt skulle begränsas och kungamakts politiska utövning bli mer förutsägbar. Detta var nog så banbrytande krav, men när de framfördes var det få av de inblandade som kunde föreställa sig hur mycket radikalare de slutgiltiga förväntningarna på förändring skulle bli – och vad de skulle leda till.

Som så ofta började det i mycket liten skala. Under hösten 1905 hade protester uppstått bland köpmännen i Teheran och

andra större städer mot godtyckliga skatter och det otillförlitliga rättssystemet. Vanligtvis kunde detta missnöje kanaliseras genom de rättslärda som brukade medla och vidarebefordra signaler i båda riktningar.² Men dessa två samhällsbärande grupper fick nu sällskap av en ny grupp, de modernistiska sekulära intellektuella,³ som gav nytt fokus och form åt protesterna. Genom att alliera sig med varandra lyckades de tre grupperna genomdriva förändringar. Hur denna allians höll ihop, eller snarare inte höll ihop, avgjorde revolutionens utgång. Det ursprungliga kravet var ett Rättvisans hus (*edalat-khane*), genom vilket rättsväsendet skulle bli mer konsekvent och förutsägbart i sin rättskipning. Även om det inte föresvävade de flesta av deltagarna vid denna tidpunkt, skulle detta krav också i längden avgränsa och reglera kungens makt. Reformkraven framfördes genom protester som växte, och med dem de politiska kraven, och slutade med en mer systematisk politisk vision på en skala som endast kan beskrivas som revolutionär.

När kungen inte hörsammade kraven ökade demonstranternas ambitioner. En av de händelser som eldade på konfrontationen var just sittdemonstrationen i juni 1906 i den brittiska legationens trädgård. Där deltog framstående köpmän och intellektuella, som därigenom visade att kraven hade stöd bland viktiga delar av den politiska eliten. Trots sitt kvasi-koloniala inflytande i Iran sågs Storbritannien också som liberalismens och det parlamentariska systemets hemvist. För dem som protesterade mot shahens godtyckliga misskötsel av landet var Storbritannien följaktligen den enda stormakt med inflytande som de kunde vädja till om hjälp att stävja och begränsa shahens makt. Att söka sin tillflykt till religiösa byggnader för att genom passivt motstånd protestera var en gammal tradition. Sommaren 1906 hade många också börjat genomföra den här typen av sittdemonstrationer (*bast*) vid utländska beskickningar

eftersom de formellt inte var under iransk jurisdiktion.

Rörelsen var inte uttalat revolutionär och det var knappast avsikten hos de flesta av deltagarna. I detta avseende skiljer sig inte författningsrevolutionen från andra uppror och revolutioner i historien. Trots det är det lätt att i efterhand beskriva revolutioner som oundvikliga. Vi radar upp alla skäl till folkligt missnöje och beskriver statens eller det politiska systemets dysfunktionalitet och då ter det sig rimligt att det hela slutar i en revolution. Men om det vore så enkelt hade vi sett revolutioner oftare och lite varstans. Det faktum att så få revolutioner äger rum tyder på att det inte är så enkelt, det krävs mer än strukturella faktorer för att missnöje ska övergå i uppror. Och eftersom de flesta uppror misslyckas är kampens rättfärdighet eller uppoffringarna i blod ingen garanti för revolutionens fullbordan. Det finns med andra ord, precis som i många andra mänskliga sammanhang, en oförutsägbarhet i när en politisk situation kan generera en kedjereaktion som utmynnar i att den rådande ordningen störtas. Inte ens revolutionärerna själva kan vara säkra på framgång. Deras uppgift är att organisera mer eller mindre övertygade anhängare, men konsten består i att upprätthålla illusionen, drömmen, om att mot alla odds, mot en ofta överväldigande institutionaliserad makt, stöta landets makthavare. Kort och gott att intala sig en segervisshet och förmedla den till det stora flertalet som oftast inte insett vidden av vad de gett sig in på.⁴

En revolution går igenom olika faser. Först har vi de pyrande eldarna, skäl till missnöje, strukturella problem som funnits där ett bra tag. När någon sätter dem i ett större sammanhang eller när en enskild incident får större grupper att reagera så har snön på bergväggen börjat röra på sig. Men det är fortfarande ingen lavin. Det finns flera sätt på vilka det stora raset kan utlösas. Politiska ledare försöker kanalisera missnöjet, ge det

mer stadga och form, dvs. en enkel kravlista som ger största gemensamma nämnare för att mobilisera oppositionen mot den rådande ordningen. Men inget av detta sker i ett vakuum, statsmaktens reaktioner är minst lika viktiga. Om staten överreagerar och använder övervåld så kan det stärka motståndet och därigenom undergräva statens legitimitet. Men oftast innebär mer våld att man bryter motståndet som återgår till att pyra i bakgrunden. Om statsmakten, övertygad om sin säkra position, å andra sidan fullständigt ignorerar reformkraven så undergräver man de mer kompromissvilliga representanterna på andra sidan barrikaden och ger luft under de mer radikala omstörtande krafternas vingar.

För att förstå hur denna dynamik utspelade sig behöver vi ta oss en titt på hur monarkin och det iranska samhället kommit i ett sådant trångmål.

Qajardynastin

När qajarerna, en turkisktalande stam, erövrade landet vid 1700-talets slut byggde deras styre och politiska ställning i huvudsak på att de olika provinserna skötte sig själva. De hade tagit över efter att den mäktiga Safavidiska staten gått under och de påföljande åren av inbördeskrig. Qajarerna försökte åter bygga en mäktigare centralstat, men de olika initiativen föll ofta på det osystematiska tillvägagångssättet. Stora delar av 1800-talet har därför ofta beskrivits som en enda lång kris. Kanske är det en väl mörk bild, men imperialismens tidevarv ställde tveklöst nya krav på hur en stat måste ledas – förmågor Qajarmonarkerna inte besatt.

Därtill hade landet nu två mäktiga europeiska stormakter att tampas med, Storbritannien och Ryssland. Inte helt olik